

within Ukrainian society needs an active study of psychological problems of soldiers, creating of nationwide special centers for social, psychological and medical assistance to former combatants, especially those who received combat wounds and injuries, became disabled. The article analyzed and discussed theoretical and practical issues relating to appearance of combatants, combat trauma (which refers to mental disorders, and diseases that lead to partial or even complete loss of their combat abilities as a result of the influence of factors of a combat situation which could injure the psyche of a soldier, and the conditions of military service during hostilities, as well as after their completion), psychological disorders, combat shock and combat fatigue and post-traumatic syndrome. Also, the features in the psychological rehabilitation of combatants with nature- and landscape-therapy are discussed; different forms of combatants' rehabilitation with the means of natural recreation are analyzed. Natural recreation harmonizes human life, contributes to restoration of disturbed relationships and individual plans that underlie many mental disorders.

Keywords: *combat trauma, psychological rehabilitation, therapy with nature-, landscape-therapy.*

УДК: 159.942.5

ПСИХОЛОГІЧНА ПРИРОДА, ЗМІСТ ТА СТРУКТУРА ФЕНОМЕНУ ФРУСТРАЦІЇ

Прахова С.А.

аспірантка Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України
лабораторія психології навчання імені І. Синиці, м. Київ, Україна

Статтю присвячено розгляду феномена фрустрації, що має складну природу та багаторівневу структуру. Розкрито значення у виникненні фрустраційних станів мотиваційних, поведінкових, когнітивних та емоційно-вольових компонентів психіки людини. Для цілісного розуміння феномену фрустрації розмежовуються такі поняття як фрустратор, фрустраційна ситуація, фрустраційний поріг, фрустрованість, які є взаємопов'язаними елементами в загальній структурі виникнення фрустрації. Феномен фрустрації розглядається як складне структурно-системне утворення, що має циклічний характер, який полягає у багаторівневому і складному процесі переходу від фрустрованості до фрустрації. Зроблено спробу класифікації всіх існуючих концепцій фрустрації у відповідності до двох критеріїв: по-перше, врахування принципу історизму; по-друге, дотримання принципу детермінізму.

Ключові слова: *феномен фрустрації, теорії фрустрації, детермінанти, фрустраційна ситуація, фрустраційна реакція.*

Постановка проблеми. Питання психологічної природи фрустрації обумовлене наявністю безлічі різнопланових дефініцій, які у своїй більшості характеризуються диспропорцією тлумачень і наявністю неоднозначних гіпотез та припущень. У зв'язку з цим, логіка дослідження зазначеної

проблеми робить актуальним розробку загальнотеоретичних положень, які б розкривали зміст, структуру та динаміку феномену фрустрації.

Крізь призму аналізу різнопланових літературних джерел ми виокремили ряд основних ракурсів, щодо інтерпретації дослідження фрустрації, серед них домінуючими є такі аспекти: феноменологічний (як окреме психічне явище), персоніфікований (як певний психічний стан), поведінковий (як реакція на зовнішні обставини), детерміністичний (як предиктор і наслідок особистісних змін), міжособистісний (як конфліктний емоційний стан) структурно-динамічний (у рамках дослідження адаптації, психологічної напруги, переживання) та ін. У зв'язку з цим ми визначили за мету здійснити детальний аналіз напрямків вивчення фрустрації в контексті розробки комплексної моделі дослідження зазначеного психологічного феномену.

Результати теоретичного аналізу. Беручи до уваги складність, багаторівневість, полікомпонентність і високу ієрархізацію структури психічної сфери життя людини можна констатувати, що у виникненні стану фрустрації важливу роль відіграють окремі складові цієї структури, рівні їх розвитку і активності – у першу чергу мотиваційні, поведінкові, когнітивні та емоційно-вольові компоненти психіки, які і є складовими частинами цілісного та узагальненого підходу до розуміння феномену фрустрації.

Ми виходимо з позиції, що одне з центральних місць у структурі особистості займає мотиваційно-спонукальна сфера з двома ієрархічними рівнями існування: рівень мотивів потреби та рівень мотивів розвитку, а відповідні стосунки людини з оточуючим її світом існують в якості активної форми взаємодії, яка направлена на подолання різноманітних перепон, що виникають на шляху до задоволення значимих потреб. Логіка міркувань полягає в твердженні, що у процесі зустрічі з фрустраційною ситуацією індивід переживає певний психічний стан, який за своїм характером є доволі складною і нестабільною величиною, що визначається цілим рядом специфічних умов та опосередковуючих факторів. При цьому, послідовність змінних фрустраційних ситуацій, паралельно з активізацією і використанням адаптаційних механізмів, породжує певну трансформацію відповідних психічних станів, які набувають відмінностей по відношенню до первинного стану і ситуації, яка його спровокувала [15, с. 27]. В основі таких нестійких станів за визначенням О. Прохорова лежить «порушення рівноваги з умовами зовнішнього предметного і соціального оточення, ослаблення адаптаційних механізмів суб'єкта і, відповідно, зниження адекватності поведінки аж до можливої повної дезорганізації» [11, с. 89].

Отже, ситуація, як система, певним чином детермінує поведінку людини, однак, з іншого боку, остання виступає в ролі активного, постійно трансцендуючого суб'єкту зі специфічними потребами, інтересами та мотивами, а це, в свою чергу, вказує на те, що якість індивідуальної регуляції поведінки не знаходиться у прямій залежності від структури ситуації [9]. Цей факт свідчить про те, що виникнення фрустрації та її подальші прояви обумовлюються не тільки об'єктивними обставинами, але й напряму залежать від ряду суб'єктивних характеристик.

В основі зазначеної проблеми лежить твердження, що під тиском життєвих обставин (наприклад, зміна життєвих орієнтирів та стереотипів)

відбувається порушення задоволення звичного для людини комплексу потреб. При цьому самі по собі життєві умови не є ізольованими від їх контексту і сприйняття окремими особистостями, тут задіяна складна комбінація факторів, що провокують певну подію та індивідуальних особливостей психіки людини. Межею ж, що відділяє звичайні життєві умови від змінених, виступають такі ситуації життєдіяльності, у яких під дією відповідних психогенних чинників соціально-психологічні механізми більше не можуть гарантувати адекватне відображення і регуляторну діяльність людини [11, с. 89]. Як наслідок, виникає два можливі варіанти: у першому випадку, людина задовольняє свої потреби, мотиви, цілі і це, в свою чергу, веде до розрядки мотиваційної системи і нівелювання проблемної ситуації через процес задоволення; у другому випадку, потреби людини не задовольняються і відбувається зворотній процес – незадоволення, що проявляється у виникненні стану психологічного напруження, яка безпосередньо впливає на ефективність продуктивної діяльності людини. При цьому, характер цього впливу визначається як самою ситуацією, так і особливостями особистості, її мотивацією тощо [14, с. 7]. У результаті, відбувається напруження мотиваційної системи людини і безпосереднє створення фрустраційної ситуації.

З моменту виникнення фрустраційної ситуації починається активізація всіх елементів фрустрації, що ставить перед особистістю пряму вимогу пошуку нових рішень, орієнтирів та специфічних форм адаптації, взагалі – нових ідей, рішень та форм поведінки [15]. Стан фрустрації в такому ракурсі тлумачиться Б. Ананьєвим, як специфічна реакція на бар'єри, які блокують діяльність людини, що є фактами порушення координації соціальних зв'язків особистості, моральних втрат, зміни соціального статусу і перепоною до виконання суспільних ролей. Фрустрація, як і інші афективні стани, виникає в гострих критичних ситуаціях, але її динаміка в значній мірі визначається структурою самої особистості [1, с. 255].

У зв'язку з цим, проаналізувавши підходи різних авторів до цієї проблеми, ми визначилися на тому, що більшість дослідників під ситуацією розуміють сукупність взаємопов'язаних елементів (різноманітних умов, обставин та ін.), які детермінують активність суб'єкта і задають просторово-часові межі її реалізації. Таке визначення підходить і для розуміння фрустраційної ситуації, але потребує використання додаткової змінної – обов'язкова наявність перепони (фрустратора), яка заважає реалізації значущих цілей особистості. Будь-яка фрустраційна ситуація є унікальною для кожної окремої особистості і може відрізнитися за багатьма критеріями і принципами. Існує ряд підходів до їх інтерпретації, групування та класифікації. Зокрема, А. Налчаджян зводить всі фрустраційні ситуації до ряду типових категорій, що пов'язані з: процесом соціалізації (зокрема з інтеріоризацією культурних заборон); діяльністю особистості в соціальній групі (зокрема з ізоляцією в референтній групі); боротьбою за соціальний статус та лідерство на різноманітних ієрархічних рівнях соціальної структури; труднощами в сексуальному житті та ін. [15, с. 91-92].

Інша класифікація фрустраційних ситуацій представлена у евристичній теорії С. Розенцвейга, який розділив всі фрустраційні ситуації на декілька класів: внутрішня привація (ті випадки в яких індивід відчуває потребу в

певному об'єкті або кінцевому стані, який раніше був, а в нових умовах є відсутнім), зовнішня привація (загальна негативна ендогенна фрустрація), зовнішня депривація (втрата певного стану або предмету, який в минулому був значущим для індивіда), внутрішня депривація (специфічна негативна ендогенна фрустрація); конфлікт [19].

Актуальною залишається і класифікація фрустраційних ситуацій у відповідності до піраміди потреб А. Маслоу де зазначені ситуації діляться у відповідності до ієрархії самих потреб (потреби в самоактуалізації, любові і приналежності, безпеці, первинні потреби та ін.) [13]. Ф. Василюк виділяє в цьому переліку ті потреби, які носять патогенний характер і ті, які є набутими (в процесі життєдіяльності), фрустрація яких не викликає серйозних психічних порушень [4]. Цей підхід набув нового бачення у ракурсі опрацювань сучасної української дослідниці М. Вовк, яка пропонує власну класифікацію фрустраційних ситуацій на основі концепції А. Маслоу [5, с. 201-202].

Повертаючись до структурних компонентів фрустрації, варто наголосити на тому, що у випадку незадоволення значимої для людини потреби (під впливом різного роду фрустраторів) відбувається напруження мотиваційної системи в структурі особистості, що в свою чергу, стає фактором виникнення фрустрованості. При цьому, ми підтримуємо позицію тих авторів (М. Левітов, А. Налчаджян, Ф. Василюк та ін.), які проводять розмежування між поняттями фрустрованості і фрустрації, розуміючи під першим визначенням процес, який розгортається в психіці з початком дії фрустратора, а під другим – психічний стан, що виникає в результаті процесу фрустрованості [15, с. 93]. Поява фрустрованості пов'язана з неможливістю безпосередньої реалізації внутрішніх потреб життя людини (мотивів, прагнень, цінностей та ін.) і опосередкована нездатністю суб'єкта впоратися з зовнішніми та внутрішніми умовами життєдіяльності [4].

Працюючи в цьому ж ракурсі, ряд психологів (зокрема Б. Ананьєв, М. Левітов та ін.) розбивають фрустрацію на три елементи: передфрустраційний, фрустраційний та постфрустраційний стани, які провокуються безпосередньо наявністю фрустратора [1, с. 255]. На нашу думку, така позиція є доцільною, але потребує уточнень і більш глибокого аналізу структури феномену фрустрації. Зокрема, певні питання викликає психологічна сторона інтерпретації процесу переходу людини з ситуації ускладнення до власне фрустраційної ситуації. За визначенням Ф. Василюка цей процес відбувається у двох вимірах – по лінії втрати контролю з боку волі (тобто дезорганізація поведінки), або по лінії втрати контролю з боку свідомості (втрата доцільності мотивів) [4].

Отже, фрустраційні ситуації інтеріоризуються особистістю і породжують внутрішні конфлікти між мотивами і реальністю провокуючи відповідну реакцію, яка залежить від успішності (з точки зору конструктивності) подолання фрустраційного порогу. У цей момент включаються дві важливі складові: умови (зовнішні і внутрішні) за яких відбувається конкретна фрустраційна ситуація та особистісні соціально-психологічні ознаки, які на даному етапі вже є наявними в структурі психіки окремої людини.

Стосовно умов, які визначають хід протікання фрустраційної ситуації (і спрямовують тип і напрямок потенційної реакції), то тут беруться до уваги

такі характеристики як: тип, сила та ступінь випадковості фрустратора, глибина невдоволення, сила мотивів, кількість повторів, етап діяльності, вікові особливості, рівень очікувань і домагань, ступінь аверсивності об'єкта чи мети тощо. Всі ці обставини є ситуативними і нестійкими параметрами окремої ситуації, що робить їх незалежними змінними у рівнянні фрустрація-фрустраційний поріг-реакція. Однак, друга складова – соціально-психологічні ознаки (особистісні і адаптаційні) є такими, що мають діаметральну полярність і можуть змінюватися протягом часу (чи за допомогою організованого психологічного супроводу). Серед останніх ми маємо на увазі такі характеристики як рівень тривожності, самооцінки, локус-контролю та соціально-психологічної адаптації, наявність акцентуації характеру та індивідуальні особистісні риси.

У зв'язку з цим можна припустити, що для кожної особистості має існувати оптимальний рівень фрустрованості, який сприятливо впливає на процес її формування і в випадку його зміщення веде до деструктивних проявів фрустрації [15]. Провідну роль при цьому відіграють як раз вказані вище соціально-психологічні особливості конкретної особистості, які впливають як на оцінку ситуації так і на відповідну реакцію на неї (конструктивну чи неконструктивну). Така позиція знаходить прихильників серед різних авторів. Зокрема, Е. Кузьміна в своїх роботах чітко вказує на те, що одні індивідуальні особливості людини і особистісні якості сприяють звільненню від фрустрації (наприклад, сила «Я»), а інші, навпаки, є перепорою на цьому шляху (екзальтованість, конформізм тощо) [10]. Позицію про зв'язок типу особистості і способів усвідомлюваного реагування на проблемну ситуацію підтримують І. Нікольська та З. Грановська, які вказують на те, що вибудовуючи свою захисну поведінку людина (а особливо дитина) буде спиратися на ті властивості особистості, які для неї є більш характерними [16].

Специфічна реакція індивіда на фрустраційну ситуацію носить ситуативний характер і є модусом поведінки, що визначається позицією, яку займає ця особистість, виходячи з власної (існуючої на даний момент) концепції даної ситуації. При цьому, В. Ільїн влучно зазначає, що «дія певного фактору може змінити стан людини лише у випадку подолання інерції попереднього стану або усвідомлення значимості того, або іншого стимулу, ситуації» [8, с. 151]. Тут мова йдеться про певну порогову тривалість даного фактору, що визначає ступінь стійкості людини до дії фрустрації. Отже, якщо звичний комплекс потреб можна реорганізувати різними взаємозамінними способами чи діями (плюс відповідні умови і особистісні характеристики), то фрустраційний поріг може долатися успішно, що веде до конструктивної реакції і нівелювання фрустраційної ситуації, що в результаті може призвести, або до появи лише незначної фрустрованості або взагалі не викликати фрустрацію. У цьому випадку відбувається розрядка мотиваційної системи (як і при задоволенні потреби) і поведінка людини буде адаптивною (залишатися в межах норми). Це є наслідком толерантності (мається на увазі терплячість та стійкості до дії фрустраторів) в основі якої лежить здатність до більш-менш адекватної оцінки ситуації і вміння передбачити можливі шляхи виходу з неї [3].

О. Прохоров з цього приводу зазначає, що саме гармонізація мотиваційної сфери і відповідне усунення з нею конфліктів шляхом цілеспрямованої перебудови значимих сенсів та переоцінка цінностей призводить до полегшення і зміни психічного стану (з нерывноважного до стійкого) [11]. Доцільно згадати і позицію сучасного українського дослідника В. Юрченко, який вказує на те, що «принципово компонентною структурою психічного стану його системоутворюваною особистісною характеристикою виступає соціально-психологічна характеристика ставлення людини» [18, с. 331], що робить актуальним дослідження зв'язку між нею і емоційними переживаннями.

Американський психолог К. Ізард додає до вищесказаного постулат про провідне значення емоцій у дослідженні феномену фрустрації. У його роботах зазначається, що на психологічному рівні емоції напряму впливають на толерантність індивіда до фрустрації, зокрема, радісні емоції – її підвищують, а сумні емоції – навпаки, можуть привести до зниження толерантності до фрустрації [7]. Така позиція частково перекликається з підходом Л. Берковіца, зокрема, в його тезі про те, що «фрустрація породжує агресивні тенденції лише в тій мірі, в якій вони переживаються як негативні емоції» [2, с. 72]. При цьому, якщо людина думає, що поведінка іншої особи направлена проти неї особисто, то емоції пов'язані з неможливістю досягнення мети посиляться. На емоційність, як одну з типових рис фрустрації вказує і М. Левітов, який додає, що діти при фрустрації проявляють більшу емоційність, ніж дорослі, тому що наділені меншими можливостями адаптації, а саме на цьому ґрунті і виникає відповідна емоційна реакція [12]. Спільним у представлених позиціях є твердження про те, що емоційне регулювання поведінкою людини у фрустраційній ситуації детермінується когнітивною складовою певного переживання, яке обумовлене суб'єктивною інтерпретацією можливості подолати перепону на шляху вирішення проблеми і формує відповідний поведінковий шаблон діяльності людини.

У залежності від рівня толерантності (низький або високий) визначається конструктивність реакції на фрустраційну ситуацію. У випадку, коли цей рівень є занадто низьким – людина реагує на дію фрустратору (навіть незначної сили) неадекватною поведінкою. Даній проблемі присвячена ціла низка досліджень (Н. Божок, М. Вовк та ін.), які розглядають феномен фрустраційної толерантності з різних позицій: як властивість, як компетенція, як установка; вказується на те, що фрустрація (і відповідна поведінка) виникає тільки в тому випадку коли почуття невдоволення досягає такого ступеню виразу, який впливає на рівень толерантності.

Російські психологи Т. Дубовицька та А. Ербігеева, які досліджують фрустрацію з позицій конструктивності-деструктивності наслідків, до конструктивних форм поведінки у стані фрустрації відносять наступні: позитивні поведінкові реакції (подолання перепони, обхід перепони, компенсаторські дії та ін.); здорові негативні емоції (печаль, сум, стурбованість та ін.); адаптативні (пошук підтримки), активні (асертивні дії), просоціальні (вступ у соціальні контакти) та непрямі (маніпулятивні дії) стратегії подолання. До деструктивної поведінки, відповідно, відносяться: негативні агресивні реакції на фрустрацію (втеча, регресія); нездорові

негативні емоції (депресія, сором, вина); дезадаптивні (самозвинувачення, пошук винуватців), пасивні (обережні дії, уникання) та асоціальні (агресивні дії) стратегії подолання [6]. Інша російська дослідниця, А. Собчик пропонує більш загальну класифікацію, виділяючи три можливі прояви емоційних станів у фрустраційній ситуації: як реакція страху та тривоги; як наступальну, активну, агресивну поведінку; як прагнення подавити і ті і інші реакції, пасивно або індиферентно віднехатися до проблеми і намагатися нівелювати гостроту конфлікту [17].

Е. Ільїн розглядаючи всі психічні стани через призму функціональних та психофізичних змін виділяє два можливих варіанти розвитку подій у фрустраційній ситуації в плані впливу на силу та стійкість первинного значимого для людини мотиву. У першому випадку включається процес самозвинувачення (інтрапунітивна форма реакції) і в результаті багаторазові невдачі викликають в особи бажання змінити або взагалі зупинити діяльність. У другому випадку (при екстрапунітивній формі реагування) у особи виникає агресивна реакція, яка направлена на зовнішні об'єкти і супроводжується почуттям злості та впертості [8]. Подальший хід змін, що відбувається з людиною пов'язаний з відповідним об'єднанням різних підсистем організму, які акумулюються у вигляді певного психічного стану, який у свою чергу, об'єктивується через діяльність, поведінку, спілкування та переживання суб'єкта. У випадку неконструктивного реагування на дію фрустратора (при наявності зазначених вище умов) фрустрозагальність переростає у стан фрустрації, який в подальшому призводить до ряду негативних наслідків, які торкаються як поведінкової так і емоційно-вольової сфери особистості.

Висновки. Феномен фрустрації складне структурно-системне утворення, що має циклічний характер, який полягає у багаторівневому і складному процесі переходу від фрустрованості до стану фрустрації, провідну роль в якому відіграє складне поєднання внутрішньособистісних когнітивно-інформаційних, емоційно-вольових та мотивоцієно-поведінкових процесів, які виступають основними детермінантами, що діють у відповідності із соціальним нормативним контекстом конкретної фрустраційної ситуації. Проблема їх вивчення обумовлена рядом методологічних труднощів, які незмінно виникають в процесі пошуку оптимальних методів реєстрації і вивчення складних зовнішніх і внутрішніх змін, що активізуються у процесі систематичного повторення фрустраційних станів.

Список використаних джерел:

1. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – СПб. : Питер, 2001. – 288 с.
2. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль / Л. Берковиц. – М. : Олма-Пресс, 2002. – 510 с.
3. Божок Н. Психологічний аналіз дослідження фрустраційної толерантності в студентському віці / Н. Божок // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки : зб. наукових праць. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – № 28 (52). – С. 178-186.
4. Васильюк Ф. Психология переживания. Анализ преодоления критических ситуаций : монография / Ф. Васильюк. – М. : Изд-во Москов. Ун-та, 1984. – 200 с.

5. Вовк М. Специфіка психологічних наслідків переживань фрустраційних ситуацій у сучасного студентства // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки : зб. наукових праць.. – Вип. 6. – К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – С. 197-207.
6. Дубовицкая Т. Проблема фрустрации у студентов на начальном этапе обучения в вузе / Т. Дубовицкая, А. Эрбегеева // Высшее образование сегодня. – 2008. – № 9. – С. 54–57.
7. Изард К. Психология эмоций / К. Изард. – СПб. : Питер, 2000. – 464 с.
8. Ильин Е. Психофизиология состояний человека / Е. Ильин. – СПб Питер, 2005. – 412 с.
9. Киршбаум Э. Психологическая защита / Э. Киршбаум, А. Еремеева. – СПб. : Питер, 2005. – 175 с.
10. Кузьмина Е. Исследование детерминант свободы несвободы от фрустрации / Е. Кузьмина // Вопросы психологии. – 1997. – № 24. – С.86-94.
11. Куликов Л. Психические состояния: хрестоматия / Л. Куликов. – СПб. : Питер, 2000. – 512 с.
12. Левитов Н. Фрустрация как один из видов психических состояний / Н. Левитов // Вопросы психологии. – 1967. – № 6. – С. 118-129.
13. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу. – СПб. : Питер, 2008. – 234 с.
14. Наенко Н. Психическая напряженность / Н. Наенко. – М. : Издательство Московского университета, 1976. – 112 с.
15. Налчаджян А. Психологическая адаптация: механизмы и стратегии / А. Налчаджян. – М. : Эксмо, 2010. – 368 с.
16. Никольская И. Психологическая защита у детей / И. Никольская, Р. Грановская. – СПб : Речь, 2001. – 504 с.
17. Собчик Л. Психология индивидуальности. Теория и практика психодиагностики / Л. Собчик. – СПб. : Речь, 2005. – 624 с.
18. Юрченко В. Психічні стани людини : системний опис : [монографія] / В. Юрченко. – Рівне, 2006. – 574 с.
19. Rosenzweig S. The Rosenzweig picture-frustration study, children's form // Projective techniques with children / Eds. A. I. Rabin, M. R. Haworth. New York, 1960.

REFERENCES:

1. Ananov, B. (2001) *Chelovek kak predmet poznaniia [Person as an object of knowledge]*. SPb: Piter [in Russian].
2. Berkovits, L. (2002) *Ahressiya: prichiny, posledstviia i kontrol [Aggression: Causes, Consequences and Control]*. Moscow: Olma-Press [in Russian].
3. Bozhok, N. (2009) *Psikhoholichnyi analiz doslidzhennia frustratsiinoi tolerantnosti v studentskomu vitsi [Psychological analysis of the research of frustration tolerance in adolescence]*. *Naukoviy chasopis NPU Imeni M. P. Dragomanova – NEA scientific journal of MP Dragomanova*, 28 (52), 178-186 [in Ukrainian].
4. Vasilyuk, F. (1984) *Psikhoholiiia perezhivaniia. Analiz preodoleniia kriticheskikh situatsii [Psychology experiences. Analysis of critical situation overcoming]*. Moscow: Izdatelstvo Moskovskoho universiteta [in Russian].
5. Vovk, M. (2011) *Spetsifika psikhoholichnykh naslidkilv perezhivanni frustratsiinykh situatsii u suchasnoho studentstva. [Specificity of psychological consequences of frustration situation experience by modern students]*. *Naukoviy*

chasopis NPU Imeni M. P. Dragomanova – NEA scientific journal of MP Dragomanova, 6, 197-207 [in Ukrainian].

6. Dubovitskaia, T. (2008) Problema frustratsii u studentov na nachalnom etape obucheniia v vuze [The problem of frustration among students at the initial stage of training at university]. *Vysshee obrazovanie sehodnya – Higher education today*, 9, 54-57 [in Russian].

7. Izard, K. (2000) *Psychology of emotions*. SPb: Piter.

8. Ilin, E. (2005). *Psikhofiziologiia sostoianii cheloveka [Psychophysiology of human states]*. SPb: Piter [in Russian].

9. Kirshbaum, E. (2005) *Psikhologicheskaya zashchita [Psychological protection]*. SPb: Piter [in Russian].

10. Kuzmina, E. (1997) Issledovanie determinant svobody nesvobody ot frustratsii [Study of freedom-dependence determinants of frustration]. *Voprosy psikhologii – Questions of psychology*, 24, 86-94 [in Russian].

11. Kulikov, L. (2000) *Psikhicheskie sostoianii [Mental states]*. SPb: Piter [in Russian].

12. Levitov, N. (1967) Frustratsiia kak odin iz vidov psikhicheskikh sostoianii [Frustration as a kind of mental state]. *Voprosy psikhologii – Questions of psychology*, 6, 118-129 [in Russian].

13. Maslou, A. (2008) *Motivation and Personality*. SPb: Piter.

14. Naenko, N. (1976) *Psikhicheskaia napriazhennost [Mental stress]*. M: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta [in Russian].

15. Nalchadzhian, A. (2010). *Psikhologicheskaya adaptatsiia: mekhanizmy i strategii [Psychological adaptation: mechanisms and strategies]*. Moscow: Eksmo [in Russian].

16. Nikolskaia, I. (2001) *Psikhologicheskaya zashchita u detey [Psychological protection of children]*. SPb: Rech [in Russian].

17. Sobchik, L. (2005) *Psikhologiiia individualnosti. Teoriia i praktika psikhodiagnostiki [Psychology of personality. Theory and practice of psychodiagnostics]*. SPb: Rech [in Russian].

18. Yurchenko, V. (2006). *Psikhichni stany liudyny: systemnyi opys [Mental states of a person: system description]*. Rivne [in Ukrainian].

19. Rosenzweig, S. (1960). The Rosenzweig picture-frustration study, children's form. New York.

Прахова С.А. Психологическая природа, содержание и структура феномена фрустрации. Статья посвящена рассмотрению феномена фрустрации, имеющего сложную природу и многоуровневую структуру. Раскрыта важную роль в процессе возникновения фрустрационных состояний мотивационных, поведенческих, когнитивных и эмоционально-волевых компонентов психики человека. Для целостного понимания феномена фрустрации разграничиваются такие понятия как фрустратор, фрустрационная ситуация, фрустрационный порог, фрустрированность, которые являются взаимосвязанными элементами в общей структуре возникновения фрустрации. Феномен фрустрации рассматривается как сложное структурно-компонентное образование, которое имеет циклический характер, что заключается в многоуровневом и сложном процессе перехода от фрустрированности к фрустрации. Осуществлена попытка

классификации всех существующих концепций фрустрации в соответствии к двум критериям: во-первых учет принципа историзма; во-вторых, строгое следование принципу детерминизма.

Ключовые слова: феномен фрустрации, теория фрустрации, детерминанты, фрустрационная ситуация, фрустрационная реакция.

Prakhova S.A. Psychological nature, content and structure of the phenomenon of frustration. The article reveals a complex and multilevel structure and nature of the phenomenon. It is shown that motivational, behavioral, cognitive and emotional-volitional components of the human psyche play a crucially important role at emergence of frustrating conditions. It is noted that for holistic understanding of the phenomenon of frustration is necessary to distinguish between such categories as a frustrator, a situation of frustration, a frustration threshold, a state of frustration that are interdependent in the overall structure of frustration occurrence. The attention is focused on the fact that, in general, the frustration phenomenon can be understood as a complex structural multi-component formation that is cyclical in nature and exists as a multilevel and complex process of transition from a state of frustration to frustration. The phenomenon of frustration has a long history of research. Approaches to it understanding as well as interpretations of the phenomenon of frustration have being changed with changes of scientific paradigms. As there are a lot researches of this issue, there is a need for their classification. It seems advisable to classify all existing concepts of frustration according to two criteria: first, taking into account the principle of historicism; secondly, maintaining the principle of determinism. It is characteristic for researches of the Western European and American psychologists to consider the frustration as a specific research topic with an emphasis shifted on its manifestations and consequences; they tend to give a categorical assessment of the concept through a series of simple operations and analogies (which led to distortion and simplification of the definition), to focus the main attention on the behavioral aspects of the specified phenomenon (ignoring at the same time strictly psychological content of frustrations). Soviet psychologists considered frustration as a mental state in the framework of the activity approach.

Keywords: the phenomenon of frustration, frustration theory, determinants, frustration situation, frustration reaction.